

Familie Van Gelder

Gasthuisstraat 13-15

Benjamin 'Baruch' van Gelder

Avereest, 9 april 1873

Auschwitz, 6 september 1944

Bereikte de leeftijd van 71 jaar

Johanna 'Anna' van Gelder - Mogendorff

Goor, 12 augustus 1871

Auschwitz, 6 september 1944

Bereikte de leeftijd van 73 jaar

Benjamin en Anna van Gelder - Mogendorff (Bron: CCO)

Benjamin van Gelder, maar werd binnen de Joodse gemeenschap ook wel bij zijn Hebreeuwse naam Baruch aangesproken, was koopman van beroep. Hij was geboren en getogen in het gebied tussen Balkbrug en Dedemsvaart dat ook wel bekend stond als het Oosthuizerveld.¹ Zijn wieg stond in een kleine woning aan de Schotkampswijk.² Deze waterleiding werd in opdracht van Baron van Dedem gegraven om de Dedemsvaart te verbinden met het riviertje de Reest en op die manier de waterstand te kunnen regelen om in tijden van weinig regenval voldoende water door de Dedemsvaart te laten stromen. Later kreeg de Schotkampswijk de naam Sponturfwijk. Alle huisjes langs de Schotkampswijk waren eigendom van Baron van Dedem en ook de ouders van Benjamin van Gelder pachtten een kleine arbeiderswoning van de baron. Behalve het huis pachtten zij ook wat grond. Een weiland om wat beesten te laten grazen, hooiland en bouwland om gewassen voor eigen gebruik te verbouwen. Toen Benjamin zeven jaar was kocht zijn vader een woning gelegen op grond even ten zuiden van de Schotkampswijk. De nieuwe woning was gelegen net voorbij de bocht waar de Dedemsvaart naar het zuiden afboog.³

Benjamin trouwde in de zomer van 1899 met zijn elf maanden oudere nicht Saartje Leman. Ook zij was geboren en getogen in het turfdorp aan de Vaart. Door het huwelijk was Benjamin van Gelder een zwager geworden van Gompel de Levie uit Ommen. Zijn vrouw Saartje was de twee jaar jongere zus van Gompel vrouw, Eva de Levie - Leman. De familie Van Gelder en De Levie waren niet alleen nauw met elkaar waren verbonden vanwege het feit dat Benjamin door zijn eerste huwelijk een zwager was van de familie De Levie. Later zou ook dochter Eva trouwen met Jacob, een zoon van Gompel en Eva De Levie.

Benjamin en Saartje van Gelder betrokken na hun huwelijk een woning naast de ouders van Baruch.⁴ Negen maanden na het huwelijk was er grote vreugde. Zoon David werd geboren.⁵ Acht dagen later sloeg het noodlot toe. De vreugde maakte plaats voor verdriet toen Saartje Leman in het kraambed overleed.⁶ Ze werd begraven op de Joodse begraafplaats op de Mulderij. Benjamin bleef achter met zijn pasgeboren zoon David.

Op 25 februari 1902 hertrouwde Benjamin van Gelder in het Twentse Goor met Johanna Mogendorff, door iedereen Anna genoemd. Samen kregen zij nog zes kinderen. Abraham, Eva, Israël en Mozes werden geboren in de woning aan De Pol.⁷ Tussen de geboortes van dochter Eva en zoon Israël had Anna een bijna voldragen

¹ Benjamin van Gelder werd geboren op 9 april 1873 te Avereest.

² Het huidige adres van deze huisplaats is Sponturfwijk 8 te Balkbrug.

³ In 1910 wordt deze woning geduid als E102, tegenwoordig De Pol 12 te Dedemsvaart.

⁴ In 1910 wordt deze woning geduid als E101, tegenwoordig De Pol 13 te Dedemsvaart.

⁵ David van Gelder werd geboren op 20 mei 1900 te Avereest.

⁶ Saartje Leman overleed op 28 mei 1900 te Avereest.

⁷ Abraham van Gelder werd geboren op 4 januari 1903 te Avereest; Eva van Gelder werd geboren op 27 februari 1904 te Avereest; Israël van Gelder werd geboren op 22 augustus 1907 te Avereest; Mozes van Gelder werd geboren op 21 november 1910 te Avereest.

zwangerschap, maar het jongentje bleek bij geboorte al te zijn overleden.⁸ In mei 1911 verhuisde het gezin met dan vijf kinderen naar een woning enkele honderden meters verderop. De woning aan de Kruizinga's wijk was eigendom van veenbaas Bonne Berend, afkomstig uit een vooraanstaand vervenersgeslacht. Het huize De Driesprong stond op de kruising van Het Rak en de huidige Langewijk en dankte daar ook zijn naam aan. Het was een grote en statige woning. Behalve het gezin Van Gelder woonden er op dat moment nog meer gezinnen. Het huis stond bekend als een doorgangshuis en het was dan ook een slechts een tijdelijke woning voor het gezin. In de zomer van 1913 werd er wederom een zoon geboren, Salomon.⁹ Twee maanden later, ze hadden toen al ruim twee jaar in huize De Driesprong gewoond, verhuisde Benjamin van Gelder met zijn gezin terug naar De Pol en gingen wonen in een huis naast hun oude woning.¹⁰ Daar werd twee jaar later hun jongste zoon geboren, Bettus.¹¹

Huize De Driesprong (Bron: BBA)

Abraham en Eva, toen respectievelijk zestien en zeventien, verlieten in november 1920 het ouderlijk huis. Zij gingen in de kost in Zwolle en vermoedelijk aan de slag als knecht en dienstmeid. Een half jaar later verhuisden ook Benjamin met zijn vrouw en hun jongste vier kinderen naar Zwolle. Op 7 maart 1921 betrok de familie van Gelder daar een woning aan de Nieuwstraat 6 in het centrum van de stad. Zoon David bleef achter in Dedemsvaart. Hij zou later de slagerij van zijn kinderloze oom Calmer Schrijver in Dedemsvaart overnemen. Behalve het gezin ging ook Baruchs vader, David van Gelder, die na het overlijden van zijn vrouw in de zomer van het jaar daarvoor weduwnaar was geworden, mee naar de provinciehoofdstad. Hij ging inwonen bij zijn zoon en schoondochter. In Zwolle ging Benjamin van Gelder aan de slag als koopman in huiden en het zouten daarvan.¹²

Verhuizing naar Ommen

Op 12 juli 1935, Benjamin en Anna waren op dat moment beiden de zestig gepasseerd, verhuisde het echtpaar Van Gelder naar Ommen. Ze betrokken een woning aan de Achterstraat die ze huurden van Albert Vos. Het was een kleine woning met een voor- en achterkamer, een keuken en een slaapkamer. Op deze manier woonden ze dicht bij dochter Eva, die op dat moment al enkele maanden zwanger was. Oudste zoon Abraham die inmiddels was getrouwd en een zoon had bleef in Zwolle aan de Nieuwstraat wonen.

Dochter Eva beviel in december van datzelfde jaar van een dochter die de naam Johanna kreeg, vernoemd naar haar grootmoeder. Door hun verhuizing naar Ommen zagen Benjamin en Anna hun kleindochters Evalien en Johanna van dichtbij opgroeien. In Ommen zette de familie Van Gelder zich actief in voor de Joodse gemeenschap. Midden jaren '30 werd de damesvereniging *bigdei koudesj* opgericht en Anna van Gelder werd voorzitter van het gezelschap.

Onderduiken

Op de avond van 2 oktober 1942 stapte Willem Stappenbelt onverwachts het huis van Benjamin en Anna van Gelder binnen met een telegram: 'Zorg dat de rugzakken en koffers gepakt zijn.' Toen ze het bericht lazen sloeg de schrik hen om het hart. Benjamin en Anna begrepen direct dat de Duitsers van plan waren om hen op te halen van huis. Zo onverwachts als Willem was komen binnenstappen, zo snel verdween hij ook weer. Hij moest de andere Joodse medeburgers het telegram laten lezen. Benjamin en Anna waren zich bewust van het dreigende gevaar. Ze besloten om niet af te wachten en verlieten het huis. In het duister van de avond vluchtten ze. Ze vonden onderdak in het huis van Johannes en Hendrikje Kusters - Kothuis die twee huizen verderop woonden. Die nacht bleven ze daar. Slapen deden ze niet. Het waren bange uren. De volgende dag werden andere Joodse medeburgers uit hun huizen gehaald en met een vrachtwagen weggevoerd. De Duitsers haalden echter enkel de

⁸ Een levenloos kind werd geboren op 8 september 1905 te Avereest.

⁹ Salomon van Gelder werd geboren op 19 juni 1913 te Avereest.

¹⁰ Het pand wordt geduid als E100, tegenwoordig De Pol 14 te Dedemsvaart. De oorspronkelijke woning is in 1947 afgebroken en er heeft nieuwbouw plaatsgevonden.

¹¹ Bettus van Gelder werd geboren op 20 juni 1915 te Avereest.

¹² Makaske, P (1992) blz. 36-37

huisgenoten van de mannen die in het werkkamp Wite Peal verbleven. Hun schoonzoon Jaap had zich die zomer in het Friese werkkamp gemeld en die dag werden dochter Eva en kleindochters Evalien en Johanna uit hun huis gehaald. Het verdriet was groot. Het directe gevaar voor Benjamin en Anna van Gelder was echter verdwenen en ze besloten terug te gaan naar hun woning aan de Gasthuisstraat. Diezelfde maand spande burgemeester Nering Bögel zich in dat de familie in Ommen mocht blijven. De burgemeester voerde aan dat Benjamin van Gelder als enige handelaar in oude materialen en afvalstoffen onmisbaar was voor de Ommer samenleving. De bezetter deelde deze mening niet en het verzoek van de burgemeester voor een 'Ausweis' werd dan ook afgewezen. De angst om te worden opgehaald groeide. Benjamin en Anna hoorden steeds vaker verhalen over jodenvervolging, razzia's en deportatie naar Westerbork en verder naar kampen in het Oosten. Het was tijd om te verdwijnen en het echtpaar besloot onder te duiken.

Geliquideerd door het verzet

Benjamin en Anna hadden meegemaakt hoe de andere Joden uit Ommen waren opgehaald en naar Westerbork gebracht, maar dit werd ook bevestigd door de verhalen over deportatie van Joden uit andere plaatsen. Via hun zoon Bram, die inmiddels met zijn gezin in Hattem woonde, kwamen ze in contact met de uit die plaats afkomstige verzetsman Gerrit Neuteboom. Hij hielp Benjamin en Anna om samen met zoon Bram, schoondochter Lies en hun twee kinderen Maurits en Annemien onder te duiken.¹³

De familie Van Gelder werd ondergebracht in een hut in het dichtbegroeide dennenbos op het landgoed Molencate, eigendom van Walraven baron van Heeckeren van Molencate. De hut lag op een paar honderd meter afstand van het grote huis waar de baron woonde. De baron was commandant van de Binnenlandse Strijdkracht afdeling Hattem en op het landgoed zaten nog meer Joodse onderduikers.

De onderduikers werden door de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers van voedselhulp voorzien. De boswachter die in een huisje op het landgoed woonde had hier een belangrijke taak in. Door de nabijheid van de IJssellinie waren er veel Duitse troepen in de omgeving. Lange tijd ging het goed, maar net na de jaarwisseling, op 4 januari 1944 ging het mis. Tijdens een militaire oefening kwam een tank vast te zitten in het bos. De Duitse soldaten zwierven door de omgeving en ontdekten de onderduikershut. Hoewel de Joodse onderduikers de hut uit voorzorg hadden verlaten en niet door de Duitse soldaten waren opgemerkt, was het voor de Duitsers duidelijk dat de hut bewoond was geweest. Gelukkig wist burgemeester Honcoop van Hattem de Duitsers te overtuigen dat een huiszoeking op het landgoed en een verdere inspectie van het gebied niet nodig was. Na een korte tijd kon de familie Van Gelder terug naar de onderduikershut op het landgoed. Het verzet nam wel het besluit om de kinderen Maurits en Annegien op een ander onderduikadres in de omgeving onder te brengen om ontdekking te voorkomen.

Het niet zien van haar kinderen bracht Lies tot wanhoop. Ze wilde ten koste van alles haar kinderen zien. De verzetsmensen die hen een schuilplaats hadden bezorgd, gaven aan dat Lies zich te weinig bewust was van het gevaar en door haar gedrag een groot risico nam en niet enkel het leven van haar en haar familie, maar ook dat van de andere Joodse onderduikers op het landgoed op het spel zette. Lies luisterde niet naar de herhaaldelijke waarschuwingen. Behalve het gevaar op ontdekking van de onderduikers was er ook een groot gevaar voor de verzetsorganisatie. Bram kende de namen van verschillende leden van de verzetsgroep. Bram zocht opnieuw contact met Geert Neuteboom en eiste dat zij herenigd zouden worden met hun kinderen. Er werd zelfs bedreigd met zelfverraad. De verzetsgroep had de situatie niet meer in de hand en er werd nagedacht welke maatregelen er genomen zouden moeten worden. Ook een dominee werd geconsulteerd welke maatregelen hierin waren geoorloofd.

¹³ Abraham 'Bram' van Gelder trouwde op 7 juni 1932 met Elisabeth 'Lies' Bakker. Ze gingen inwonen bij de ouders van Bram aan de Nieuwstraat 6 in Zwolle. Daar werd op 24 maart 1933 zoon Maurits Benjamin geboren. Kort tijd later verhuisden zij naar de Deventerstraatweg 34. Daar werd op 1 januari 1938 dochter Johanna Mientje 'Annemien' geboren. Bram en Lies verhuisde daarna met hun twee kinderen naar de Veldweg 17 te Hattem.

Op 22 april 1944, het was zaterdagavond, was er een overleg in het huis van de baron. Ze stonden voor een moeilijk dilemma. Het is nu moeilijk voor te stellen hoe de situatie toen geweest is, maar aan het eind van die avond viel er een besluit. De mannen die werden aangewezen om het vonnis uit te voeren gingen diezelfde nacht naar de onderduikershut op het landgoed. Bram en Lies werd verteld dat zij met hun kinderen herenigd zouden worden en liepen met de twee verzetsmannen het bos in. Kort daarna klonken er twee schoten in de nacht. Omwille van de veiligheid van de anderen waren Bram en Lies van Gelder doodgeschoten. Hun lichamen werden in het bos begraven. Na de oorlog werden zij herbegraven op de begraafplaats van Hattem. Hun kinderen Maurits en Annegien wisten de oorlog te overleven.

Abraham en Elisabeth van Gelder - Bakker werden 41 en 38 jaar.¹⁴

Grafmonument op Joodse begraafplaats te Hattem

Verraad

In maart 1944 werd de Joodse verzetsman Herbert Schnog opgepakt en op transport naar Westerbork gezet. In de buurt van Hattem wist hij te ontsnappen door uit de trein te springen en dook onder op landgoed Molencate. Korte tijd later zocht hij weer contact met Fietje Leijdel die hij kende vanuit het verzet.¹⁵ Hij wist niet dat zij een duistere dubbelrol vervulde en inmiddels voor de Sicherheitsdienst werkte. Ze was daar de tipgeefster voor de jodenjager Gerrit Mozer. Fietje was zijn minnares en helemaal in de ban van hem geraakt.

Schnog deelde in goed vertrouwen informatie met haar over zijn ontsnapping tijdens de treinreis naar Westerbork. Ook noemde hij zijn onderduikadres in Hattem. Bij het ingaan van de spertijd vertrok Fietje. Ze ging regelrecht naar Mozer en vertelde hem alles wat ze wist. Diezelfde nacht werd Schnog opgepakt. Hij wist dat Fietje hem had verraden, maar kon niemand waarschuwen.

Fietje en Mozer stapten op de trein naar Arnhem en gingen naar het SD-kantoor in Velp. Daar werd arrestatie van de Joodse onderduikers besproken. De volgende dag, 31 augustus 1944, reden drie wagens naar Hattem. In de een daarvan zat Fietje. Mozer zat in de vrachtwagen die achteraan reed. Op het landgoed viel de Grune Polizei het huis van Jannetje 'Janny' Veldhuis binnen. Ze lag ziek op bed, maar dat maakte hen niet uit. Ze vroegen haar waar de Joden waren. Janny loog dat ze dat niet wist. Vervolgens werd er een pistool op haar gericht en dreigde Fietje dat ze haar naar kamp Vught zouden afvoeren. Janny liet niets los en werd gesommeerd uit bed te stappen, zich aan te kleden en mee tegaan. Twee mannen van de Grune Polizei namen haar elk bij de arm en liepen met haar het bos in. Ze struikelde een aantal malen en uiteindelijk kon ze de druk die op haar werd uitgeoefend niet meer aan, brak ze en vertelde waar de Joodse onderduikers zich schuilhielden. Behalve de onderduikers werden ook de baron en boswachter Hendrik van Assen gearresteerd. Ze werden allemaal afgevoerd naar het politiebureau in Zwolle. Kort daarna arriveerde ook Gerrit Mozer op landgoed Molencate. Hij zou eigenlijk ook bij actie aanwezig zijn, maar werd onderweg opgehouden, mogelijk door autopech of omdat ze moesten schuilen vanwege vliegergevaar. De verklaringen lopen hierover uiteen. Mozer kreeg te horen dat de actie was geslaagd en de onderduikers waren gearresteerd.¹⁶

Het verblijf in de Zwolse politiecel duurde twee dagen. Daarna volgde transport naar Kamp Westerbork. Vanwege hun onderduik waren ze strafgevallen en daarom werden ze in de strafbarak onder gebracht. Op dat moment verbleven daar ook Anne Frank, haar ouders, zus Margot en de overige bewoners van het Achterhuis. Zij waren al op 4 augustus gearresteerd en verbleven al enkele weken in de strafbarak. Benjamin en Anna van Gelder verbleven slechts een dag in Westerbork. De volgende ochtend werden zij met het eerstvolgende transport gedeporteerd. Samen met ruim duizend anderen werden zij gedwongen om in de gereedstaande trein te stappen. Onder hen ook Anne Frank en de andere bewoners van het Achterhuis. De bestemming van de trein was Auschwitz, naar nu blijkt zou dit het laatste transport naar Auschwitz zijn. In de nacht van 5 op 6 september 1944 kwam de trein in Auschwitz aan. Bij selectie werd de helft van de gedeporteerden, onder hen ook Benjamin

¹⁴ Kouwenhoven, G. (1985) Joden in Hattem, in: Fragmenten - Joods leven in Zwolle en omgeving, blz. 101 – Kampen: IJsselacademie;

Hummelen, H. (2013) Westerborkkluisterpad - een duivels dilemma (etappe 20) – Hilversum: NTR

¹⁵ Sophia Maria Leijdel (1919-2008)

¹⁶ Fietje Leijdel werd op 29 maart 1949 veroordeeld tot een gevangenisstraf voor de duur van 12 jaar; Gerrit Reinier Mozer (Amsterdam, 23-07-1897) werd op 5 april 1947 veroordeeld tot de doodstraf. Een jaar later werd hem gratie verleend en werd de straf omgezet in een levenslange gevangenisstraf. In 1957 werd Mozer vrijgelaten. Hij overleed op 28 november 1957.

en Anna, rechtstreeks naar de gaskamers gestuurd. Benjamin en Anna hebben nooit geweten wat hun zoon Bram en schoondochter Lies was overkomen.¹⁷

Benjamin en Johanna van Gelder - Mogendorff werden 71 en 73 jaar.

Hoe verging het de kinderen van Benjamin en Anna van Gelder?

David van Gelder (1900-1944)

Terwijl zijn vader en stiefmoeder met de rest van het gezin naar Zwolle waren vertrokken, bleef David in Dedemsvaart wonen bij zijn oom Calmer en tante Betje Schrijver - van Gelder. Zijn oom en tante hadden geen kinderen. In de zomer van 1924 trouwde hij met Jetje Salomons uit Vlagtwedde. Ze kregen drie kinderen. Toen zijn oom in 1927 overleed, zette David het slagersbedrijf voort.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kreeg David een oproep om zich te melden in het Joodse Werkkamp Conrad nabij Staphorst. In de vroege ochtend van 3 oktober 1942 werd hij overgebracht naar kamp Westerbork. Daar zag hij zijn vrouw en dochters weer. Ze werden allen afgevoerd naar Auschwitz en kwamen nooit meer terug.¹⁸

Abraham 'Bram' van Gelder (1903-1944)

De levensgeschiedenis met tragische einde van Abraham 'Bram' van Gelder en zijn vrouw Elisabeth 'Lies' is hiervoor al beschreven. Hun lichamen werden in het bos begraven. Na de oorlog werden zij herbegraven op de begraafplaats van Hattem. Hun kinderen Maurits en Annegien overleefden de oorlog. Ze werden liefdevol opgevangen in het gezin van Ies en Marianne van Gelder in Doesburg. Pas ver na de bevrijding kregen zij het ware verhaal van het noodlottig overlijden van hun ouders te horen.

Israël 'Ies' van Gelder (1907-1992)

In 1938 trouwde Israël, door iedereen Ies genoemd, met Marianne Meijer. Ze gingen wonen in Doesburg, de geboorteplaats van de bruid. Enkele jaren later brak de oorlog uit. Naarmate de oorlog verder vorderde werd de ware aard van de bezetter steeds meer duidelijk. De *sjoel* werd door NSB'ers geplunderd, maar Israël van Gelder wist de wetsrollen en enkele rituele voorwerpen te behouden door ze in 1942 naar een verzamelpunt in Amsterdam te brengen. Op 10 april 1943 moest Gelderland net als de andere grensprovincies Jodenfrei zijn. Israël van Gelder moest zich met zijn vrouw en zoon melden aan de poort van kamp Vught, maar ze kwamen daar nooit aan. Het gezin dook onder en werden daarbij geholpen door de 24-jarige Freek Samsen. Later werd de verzetsman in de trein van Utrecht naar Amsterdam gearresteerd en overgebracht naar Scheveningen. Daarna verbleef hij in kamp Vught. Op 5 september 1944, Dolle Dinsdag, werd het kamp ontruimd. Duizenden gevangenen werden de trein in gejaagd en naar kampen in Duitsland gedeporteerd. Ook werden er 59 mannen naar de executieplaats gebracht. Een van hen was Freek Samson. Hij werd samen met de anderen gefusilleerd. Het was die dag zijn 26^e verjaardag. Geen enkele keer had de verzetsman iets losgelaten over de schuilplaats van Ies en Marianne en zo bleven zij ruim twee jaar onvindbaar voor de bezetter. Het gezin Van Gelder overleefde zo de oorlog en keerde terug naar Doesburg. Daar overleed Ies van Gelder op 5 januari 1992. Hij werd 84 jaar.

Mozes 'Max' van Gelder (1910-1942)

Zoon Mozes, door een ieder Max genoemd, verliet toen hij net veertien was de ouderlijke woning in Zwolle en ging naar zijn oudste halfbroer David. Daar ging hij werken in de slagerij en leerde het vak. Vanaf de zomer van 1931 stond hij ingeschreven in de gemeente Rijssen, maar zocht niet veel later zijn geluk in het westen van het land. In het najaar van 1931 had hij in Rotterdam een kamer gevonden op het adres Kruisstraat 60a. Hij verdiende zijn geld als winkelbediende. Hij bleef een aantal maanden in de havenstad, maar op 6 mei 1932 verhuisde hij naar Den Haag en werd hij ingeschreven op het adres Gedempte Burgwal 3a. Daar had hij een kamer gevonden bij de pensionhoudster en weduwe Rosette Eljon - Fruitman. Een jaar later, in juni 1933, verhuisde hij naar terug naar zijn kamer aan de Kruisstraat in Rotterdam. Hij kon er zes weken blijven, maar daarna had hij een zit-slaapkamertje gevonden aan de Stationsweg 70b. Hier verbleef hij twee maanden om daarna een paar deuren verder te verhuizen naar nummer 68a. Hier bleef hij vier maanden en in januari 1934 verhuisde hij naar de Delftschestraat 50b. Die zomer liet hij Rotterdam achter zich en ging hij naar Amsterdam. Hier verbleef hij in een

¹⁷ Nationaal Archief – Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging inv. nr. 75335; inv. nr. 64323; Liempt, van, A; Kompagnie, J.H. (2013); Hummelen, H. (2013) Westerborkluisterpad - verraad op Molencate (etappe 20)

¹⁸ Westhoff, G.J. (2012) Dwangarbeid in Staphorst - Joodse werkkampen in Staphorst en Rouveen, blz. 120 – Kampen: IJsselacademie

kamer in Hotel Hiegentlich aan de Nieuwe Hoogstraat 9-11. De familie Hiegentlich had behalve dit hotel ook hotels in Zandvoort, Assen en Arnhem. Het was een chique bedrijf en er werden *koosjere* maaltijden geserveerd. Max werkte hier als kelner. Later vond hij werk als bode en verliet hij zijn kamer in het hotel. In de zomer van 1937 trouwde hij in Den Haag met Marianne Salomon. Hierna betrokken zij een woning aan de Nieuwe Hoogstraat 12 hs. Ze kregen samen een zoon. Benjamin werd geboren op 18 oktober 1939. Op 17 maart 1942 moesten zij verhuizen naar Prinsengracht 100 hs. Daarna werd het gezin op 18 september 1942 naar Auschwitz gedeporteerd en drie dagen later direct na aankomst vermoord. Mozes van Gelder werd 31 jaar.

Salomon 'Sal' van Gelder (1913-1984)

Salomon 'Sal' van Gelder verliet op zijn veertiende het ouderlijk huis in Zwolle om in Amsterdam te gaan studeren aan het Nederlands-Israëlitisch Seminarium. Na enkele jaren van studie legde Sal in oktober van 1931 met goed gevolg examen af en behaalde daarmee de laagste rang als godsdienstonderwijzer en was daarmee kwekeling af.

Tijdens het *pesachfeest* in het voorjaar van 1932 was Sal bij zijn ouders in Dedemsvaart. Vanwege ziekte in het huis van *rabbi* Cohen kon deze de laatste dagen van *Pesach* niet voorgaan in de *sjoel*. Sal nam de taak van voorzanger waar. Hij beschikte over een aangenaam stemgeluid.¹⁹

Sal had met meer aandacht meer uit zijn studie kunnen halen, maar hij miste hiervoor de juiste motivatie. Daarentegen had hij naast zijn studie juist aandacht voor andere zaken. Tijdens zijn studie was Sal actief in de jeugdvereniging Moseid Dawied, de naam betekent letterlijk 'schild van David' en is bekender onder de noemer 'Davidsster'. Later werd Sal ook voorzitter van deze vereniging. De ervaring die Sal opdeed in het jeugdwerk zou hem later nog van pas komen. Via Moseid Dawied kwam hij ook in contact met Max Gans en ze werden vrienden voor het leven. De vader van Max was directeur van de Joodse Invalide te Amsterdam, een particulier verzorgingstehuis en via hem kreeg Sal daar een baantje. Inmiddels had hij had de middelste graad als godsdienstonderwijzer behaald.

In 1941 ontstond er door het overlijden van de toenmalige voorzanger en godsdienstonderwijzer een vacature bij de Joodse gemeenschap Bussum-Naarden, een gemeenschap van zo'n 400 leden. Maar liefst 40 kandidaten, meldden zich voor de functie. Onder de kandidaten zaten jongemannen met meer diploma's dan Sal, maar toch behoorde Sal tot de laatste drie kandidaten. Wat precies de doorslag is geweest is niet bekend, mogelijk heeft zijn ervaring in het jeugdwerk en anderzijds zijn charisma een belangrijke rol gespeeld. Op 4 mei werd Sal van Gelder aangesteld als leraar. Het takenpakket van de achtentwintigjarige Sal was groot: behalve voorzanger in de diensten, gaf hij ook les aan Joodse kinderen, was hij bestuurssecretaris, had hij de taak van ritueel slachter en was hij de persoon om mensen te trouwen of te begraven. In diezelfde maand werd er een wet uitgevaardigd door de bezetter waarin stond dat het Joden vanaf heden was verboden om zich elders te vestigen. Het synagogebestuur wist dispensatie te krijgen voor de nieuwbenoemde voorganger. De formele toestemming liet echter op zich wachten en Sal van Gelder kon nog niet naar Bussum verhuizen.

Samuel 'Sal' van Gelder (bron: NIG Bussum)

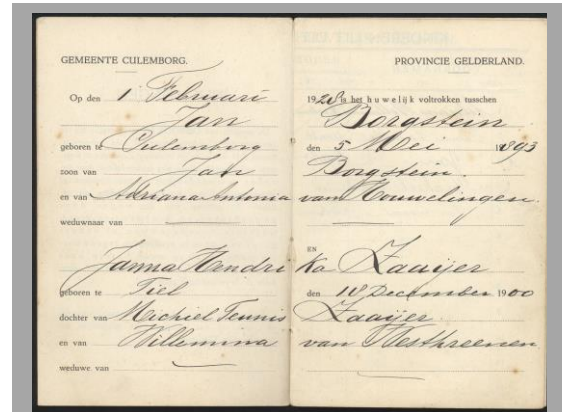

Huwelijksfeest van Sal en Sophie van Gelder. Ook moeder Johanna en vader Benjamin van Gelder zitten hier aan tafel (4^e en 5^e persoon zittend aan de linkerkant van de tafel. Naast hen het bruidspaar. (Bron: NIG Bussum)

¹⁹ NIW (KB) 06-05-1932

In diezelfde periode leerde Sal de dertigjarige Sophia van Straten kennen. Sophie, zoals Sophia in het dagelijks leven wordt genoemd, werd geboren in Deil, gelegen in de Betuwe, maar woonde op dat moment in Bussum.²⁰ Dat de oorlog was uitgebroken weerhield hen er niet van om te trouwen. Op 10 september 1941 trad Sal met Sophie in Bussum in het huwelijk. Ook de ouders van Sal waren vanuit Ommen naar Bussum afgereisd voor het huwelijk. Hun *choepa*, de traditionele Joodse huwelijksceremonie, werd geleid door rabbijn Philip Frank. Daarna was er een feest met een groot diner.

Vanwege zijn huwelijk vroeg Sal van Gelder een extra toelage op zijn salaris. Hij moest immers nu ook voorzien in het onderhoud van zijn vrouw. Het synagogebestuur stelde de toelage vast op een bedrag van 75 gulden per maand. Na het huwelijk kon het jonge echtpaar niet officieel gaan samenwonen. De benodigde toestemming van de Joodse Raad zodat Sal zich in Bussum kon vestigen was nog niet binnen. Op 17 november kreeg Sal van Gelder eindelijk de benodigde toestemming van de Joodse Raad om naar Bussum te verhuizen.

Trouwboekje van Jan en Janna Borgstein met daarin bijgeschreven onderduikzoon Bastiaan wiens echte naam Bas van Gelder was. (bron: JHM)

In Bussum zette Sal zich intensief in voor de gemeenschap. Maar de verhalen die hij hoorde over het lot van de Joden in Duitsland baarden hem zorgen. Sal hoorde deze verhalen niet enkel aan. Hij voelde zich geroepen om zich in te zetten. Zo ontstond er rondom hem en Sam van Perlstein een verzetsorganisatie. Toen in juni 1942 de Bussumse Joden zich moesten melden in Amsterdam sprak Sal van Gelder hen vlak voor vertrek op het station toe en riep hen op om onder te duiken of in ieder geval hun adres in Amsterdam bij hem op te geven voor als hij onderduikadressen had gevonden. Sal regelde adressen en de benodigde reispassen bij de Joodse Raad. Ook zorgde hij voor vervalste persoonsbewijzen. Op deze manier werden er tientallen mensen gered.

In februari 1943 beviel Sophie in het Rooms Katholieke St. Gerardus Majella Ziekenhuis van een zoon, Bas. Vader Sal hoorde dat er een razzia gepland stond en waarschuwde de nonnen. Zij brachten de baby in veiligheid. De pasgeboren jongen werd in Utrecht ondergebracht bij een Jan en Janna Borgstein. De 'onderduikzoon' werd alsof het hun eigen kind was bijgeschreven in hun trouwboekje. Zelf doken Sal en Sophie ook onder. De Bussumse *sjoel* was dan wel gevorderd en werd door de bezetter gebruikt als opslag, maar op de zolder van de *sjoel* had een bevriende timmerman een schuilplaats voor hen gemaakt. Bij gevaar verstopten Sal en Sophie zich hier.

Met een luik werd de schuilplaats aan het zicht onttrokken. Later doken ze onder in het huis naast de *sjoel*. Zo wisten Sal en Sophie van Gelder de oorlog te overleven. Op 15 mei 1945 stond in het Parool tussen de familieberichten een kleine advertentie. Daarin deden Sal en Sophie een oproep om hun ondergedoken zoon Bas te vinden. De onderduikouders lazen het bericht en brachten de baby die inmiddels een peuter was geworden terug naar zijn echte ouders.

Valse distributiekart van Bastiaan Borgstein wiens echte naam Bas van Gelder was. (bron: JHM)

²⁰ Sophia van Straten werd geboren op 22 februari 1911 te Deil.

De jaren naar de oorlog waren voor Nederland een tijd van wederopbouw. Sal en Sophie kregen behalve zoon Bas nog twee kinderen. Ook op zakelijk gebied was Sal succesvol. Hij richtte onder de naam EMRO een onderneming op die handelde in medische apparatuur. In zijn hart bleef Sal echter *chazan* en *rebbe*. Hij maakte zich na de oorlog dan ook sterk voor de wederopbouw van de Joodse gemeente in Bussum. Hij trad op als voorzanger en was een inspirator voor menigeen. Mede door hem kwam de gemeente weer tot bloei. Sal bleef in Bussum wonen en overleed daar op 21 december 1984 op eenenzeventigjarige leeftijd. De grote zaal van de Bussumse *sjoel* werd als eerbetoon naar hem vernoemd.²¹

De ouders van **BASJE VAN GELDER**, Breedelaan 17, Bussum, geb. 28-2-1943, verzoe-
ken ten spoedigste contact
met pleegouders. Indien ge-
makkelijker met Mr. I. van
Creveld, Heerenlaan 31, Zeist

Oproep in de krant (Bron: Parool (KB) 15-05-1945)

Bettus 'Ben' van Gelder (1915-1943)

Bettus van Gelder, door iedereen Ben genoemd, was de jongste zoon van Benjamin en Anna van Gelder - Mogendorff.²² Hij werd geboren in Dedemsvaart, maar later verhuisde het gezin naar Zwolle. Net als zijn broer ging ook hij studeren aan het Nederlands Israëlitisch Seminarium in Amsterdam. De verandering was natuurlijk groot. De in de ogen van Ben al grote stad Zwolle, vergeleken met zijn geboortedorp Dedemsvaart, werd verruild voor het nog grotere Amsterdam. Na enkele jaren van studie slaagde hij in oktober 1934 voor zijn examen en mocht hij zich godsdienstonderwijzer noemen.²³

Op het moment dat zijn ouders vanuit Zwolle naar Ommen verhuisden was daar wel een *rabbi*, maar deze woonde in het naburige Dedemsvaart en kwam op zijn fiets naar Ommen om Joodse les te geven aan de kinderen. Verder was de *rabbi* slechts beperkt beschikbaar voor sabbatsvieringen in de *sjoel*. Via zijn ouders werd Ben toen gevraagd bij hen te komen wonen en zich als voorzanger en leraar in te zetten voor de Joodse gemeenschap van Ommen. Op die manier konden er weer wekelijks sabbatsvieringen worden gehouden.

Villa Beth Azarja aan de Verdilaan 10-12 te Hilversum (Bron: NA)

In september 1938 werd Ben benoemd tot pedagogisch ambtenaar van de S.A. Rudelsheimstichting. Deze stichting, genoemd naar een Leeuwarder *rabbijn*, was in 1919 opgericht om kinderen met een verstandelijke beperking, een IQ tussen de 50 en 80, op te vangen en vaardigheden te leren zodat zij zich konden ontwikkelen naar een bepaalde mate van zelfstandigheid. De pupillen kregen les in lagere schoolvakken en volgden een vakopleiding. Ze woonden in de statige villa Augusta aan de Verdilaan in Hilversum, maar door de stichting Beth Azarja werd genoemd.²⁴ Ben was waarschijnlijk via de Zwolse *opperrabbijn* Hirsch in contact gekomen met de Rudelsheimstichting. De *opperrabbijn* was bestuurslid voor de stichting.

²¹ Gutman, I (2005) blz. 166-167;

Rädecker, G. (2011) "Ik pak geen rugzak in", in: Kolbo - Jubileum magazine blz. 41-49 – Bussum: NIG Bussum

²² Benjamin en Johanna van Gelder - Mogendorff woonden tijdens de Tweede Wereldoorlog in Ommen. Hun levensgeschiedenis wordt later in dit boek in het hoofdstuk 'Joods Ommen rond de Tweede Wereldoorlog' verteld.

²³ NIW (KB) 26-10-1934

²⁴ Azarja betekent 'G'd is mijn helper'

De aanstelling in Hilversum was slechts van korte duur, want nog geen twee maanden later verruilde hij Hilversum voor het Gelderse Eibergen, omdat hij daar een aanstelling als godsdienstleraar had gekregen. De Joodse gemeenschap in Eibergen was klein en bestond vlak voor de oorlog uit vijf families met in totaal ongeveer 30 personen. Ben van Gelder was nog ongetrouwd en had nog geen eigen huishouding. Hij vond kost en inwoning bij het Joseph en Bertha Van Gelder aan de Burgemeester Smitsstraat, een kleine straat die voerde naar de dorpskern en de *sjoel* die daar stond op de hoek van de Kerkstraat en Kleine Hagen. Hoewel de kostganger en het echtpaar dezelfde achternaam hadden was er geen familieband. Het echtpaar had geen kinderen meer. Hun enige kind, een dochter, was drie maanden na de geboorte overleden. Hoewel Ben die plek nooit kon innemen werd hij bijzonder gastvrij ontvangen. In hetzelfde huis woonde ook de jongere broer van Joseph die getrouwd was met de jongste zus van Bertha. Ben noemde hen dan ook 'oom' en 'tante'.

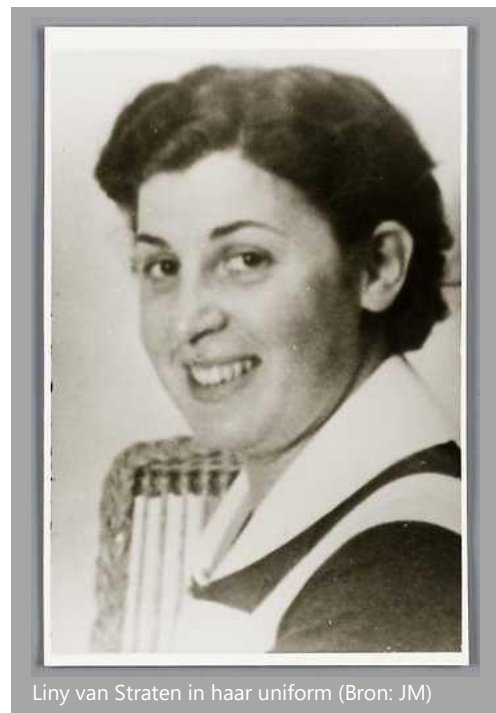

Aankondiging van de verloving van Ben van Gelder en Liny van Straten. (Bron: Het Joodse Weekblad (KB) 08-08-1941)

Behalve dat hij onderwijs gaf, volgde Bettus zelf ook nog een opleiding tot *sjocheet* en in juli 1939 slaagde hij voor zijn examen. Hij ontving op dat moment een jaarsalaris van 1500 gulden. Dat was beduidend minder dan zijn voorganger Jacob Elburg. De Joodse gemeenschap van Eibergen betaalde Elburg 400 gulden per jaar meer dan de jonge Van Gelder. De reden is te verklaren. De voorganger van Ben was in tegenstelling tot hem wel getrouwd en had dus een gezin te onderhouden.

Liny, de liefde met wie hij niet zou trouwen

In Amsterdam had Ben zijn grote liefde ontmoet, Liny van Straten, met wie hij zich later zou verloven.²⁵ Liny was verpleegster en werkte in het Nederlands Israëlitisch oude mannen en vrouwenhuis dat gevestigd was aan de Nieuwe Kerkstraat te Amsterdam en gelegen naast het Nederlands Israëlitisch Ziekenhuis. Het bejaardentehuis, gesticht in 1833, was voor zowel mannen als vrouwen, maar zij sliepen wel gescheiden op aparte slaapzalen. Ook het verplegend personeel, waaronder Liny woonde in het huis. Ondanks de verloving zou een huwelijk tussen Ben en Liny er nooit komen. Op 3 maart 1943 's morgensvroeg om zes uur werd het bejaardentehuis aan de Nieuwe Kerkstraat leeggehaald. De 61 bewoners werden samen met het verplegend personeel weggevoerd naar Westerbork en de meeste van hen werden een week later al op transport gesteld naar Sobibor. Daar werden zij direct naar aankomst vermoord. Liny kwam uiteindelijk terecht in kamp Bergen Belsen. Het kamp raakte in de loop van 1944 overvol. Door ziekte, honger en uitputting stierven velen van hen. Op 19 november 1944 overleed Liny van Straten op achtentwintigjarige leeftijd.

Liny van Straten in haar uniform (Bron: JM)

GedepORTEERD vanuit de sjoel

In mei 1940 brak de oorlog uit en dat veranderde het leven van velen, ook in Eibergen. Zoals elke nacht vlogen ook in de nacht van vrijdag 21 op zaterdag 22 juni 1940 Engels vliegtuigen boven ons land. Enkele bommen kwamen in de Achterhoek terecht. De bommen die terecht kwamen in Winterswijk kwamen niet tot ontploffing, maar één van de bommen raakte het huis aan de Burgemeester Smitsstraat in Eibergen. Het echtpaar Van Gelder was op dat moment thuis en waren op slag dood. Ben en ook zijn 'oom en tante' overleefden de bominslag. Het huis raakte zwaar beschadigd en was onbewoonbaar geworden. Ben verhuisde samen met zijn 'oom en tante' naar het huis van de veehandelaar Menco aan de Groenloschestraat. Ben voelde zich hier niet thuis en kreeg ruzie met zijn nieuwe huisbaas Leo Menco. Dat was reden om te verhuizen. Hij vond een nieuw kosthuis bij een niet-joodse familie aan de Huenderstraat, maar hij moest dit kosthuis in de herfst van 1941 verlaten vanwege nieuwe door de bezetter opgelegde regelgeving die het verlenen van diensten tussen niet-Joden en Joden

²⁵ Het Joodse Weekblad (KB) 08-08-1941

verbod. Ben pakte wederom zijn spullen in en verhuisde voor vierde keer in korte tijd. Hij vond nu onderdak bij de familie Maas die een slagerswinkel in de Kerkstraat had.²⁶

Misschien dat door dit alles Ben zich niet helemaal meer op zijn plek voelde in Eibergen en dat hij om die reden in 1942 solliciteerde naar de functie van voorzanger en godsdienstleraar in Bergen op Zoom. In Bergen op Zoom zagen ze de komst van Van Gelder wel zitten. Helaas kon Ben niet ingaan op het aanbod. Joden mochten niet meer zonder toestemming van woonplek wisselen en hij kreeg hiervoor niet de benodigde vergunning om naar Brabant te verhuizen.

Die zomer kregen de twee zonen van de familie Maas, waar Ben in de kost was, een oproep om zich te melden bij een werkkamp. De jongens besloten hier geen gehoor aan te geven en de hele familie Maas dook onder. Daarom verhuisde Ben voor de vijfde keer. Nu vond hij onderdak bij de familie Frank.²⁷ Zij waren de laatste Joodse familie die op dat moment nog in Eibergen woonden. De anderen waren of ondergedoken of weggevoerd. Een maand later, op 5 oktober 1942, was ook het echtpaar Frank verdwenen, ondergedoken. In het Algemeen Politieblad verscheen een bericht waarin de burgemeester van Eibergen de opsporing verzocht van Ben van Gelder.²⁸ Hij werd ervan verdacht van woonplaats te zijn veranderd zonder de daartoe vereiste vergunning te hebben. Met deze omschrijving werden

Joden aangeduid die waren ondergedoken. Maar Ben was niet ondergedoken. Hij had inderdaad het lege huis van de familie Frank verlaten. Als laatste Joodse inwoner had hij nu zijn intrek in de *sjoel* genomen. Hij probeerde nog onder te duiken en had een adres gevonden waar hij zich zou kunnen verbergen. Maar toen hij hoorde dat ook een ander Joods echtpaar op dit adres wilde onderduiken maakte hij de afweging dat dit echtpaar meer recht had op een schuilplaats. Ben bleef in de *sjoel*. Inmiddels had hij uit voorzorg de gebedsrollen verstopt in de Eibergse textiel fabriek Ten Cate. Ook had hij enkele rituele voorwerpen zoals een kandelaar en de *menora* in bewaring gegeven bij dominee Busink, de Hervormde predikant die naast zijn eerste kosthuis woonde en waarmee hij daardoor een goed contact had gekregen. De voorwerpen wisten door deze onderduik de oorlog door te komen. Ben werd vanuit de *sjoel* gedeporteerd en kwam hij uiteindelijk terecht in Sobibor. Daar overleed hij op 9 juli 1943.

Bettus van Gelder werd 28 jaar.²⁹

Synagoge te Eibergen – foto uit omstreeks 1960. In 1961 werd de *synagoge* afgebroken. (Bron: JHM)

²⁶ De familie Maas woonde op het adres A286 (Kerkstraat 9) te Eibergen.

²⁷ De familie Frank woonde in diezelfde plaats op het adres A75 (Grotestraat 39).

²⁸ Algemeen Politieblad, nr. 41, 15 oktober 1942, 1162, bericht 2298

²⁹ Laansma, S. (1978) De Joodse Gemeente te Borculo – Zutphen: Walburg Pers; Wesselink, E.H. (1990) Kom vanavond met verhalen – Eibergen in oorlogstijd, Deel I De Jodenvervolgung, blz. 14, 44-47 – Eibergen: Historische Kring Eibergen